

Юлія Грибкова (Львів)

ІРОНІЯ ЯК ВИРАЗ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ОСМИСЛЕННЯ СВІТУ В УКРАЇНСЬКІЙ БУРЛЕСКНО-ТРАВЕСТІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVI-XVIII СТ.

У кожній культурі, як і в кожного автора прийом іронії своєрідний і має певні особливості. Найчастіше вона проявляється у протиставленні двох світів (піднесеного і ницого, дійсного і уявного), у суперечностях суб'єкта і об'єкта, зовнішнього і внутрішнього світів, розуму й віри тощо.

Про бурлескно-травестійну поезію виділяється дослідження Геннадія Ноги [4], яке подає глибокий аналіз цього цікавого феномена духовної культури українського середньовіччя. По-рушували проблему пародій та сатири в українській середньовічній літературі Михайло Возняк та Григорій Нудьга.

В українському контексті романтична іронія має свою багату й колоритну традицію, коріння якої сягають ще середньовічних часів, що відобразилося в різних віршах про школярську нужду, оповідках мандрівних дяків-пиворізів, "миркачах" – нищенських віршах тощо. Ось приклад такої творчості:

“І мав'єм штани, щом їх пул року латав,
і так наш пан-дяк прибрав та їх у мене украв.
Я неборак у штанах добрих хотів пійти на вечірниці,
а наш пан-дяк, приоздобившись, у моїх штанах поїшов до
молодиці” [1, 24].

Пародіювання, профанування святинь поряд з їх возвеличенням і поклонінням у світі суворої релігійної соціальної регламентації виходить із первісного фольклору, народної сміхової культури. Глибоко демократичне за змістом, комічне має часом суперечливий характер, амбівалентний, поєднуючи гумористичні і сатиричні мотиви.

Народна сміхова культура в Україні в XVII-XVIII ст. існує

вала і проявлялася у різних формах: у календарно-обрядових святах, весільній драмі, обряді хрестин, весіль, вечорниць і до-світків, у ярмарковій стихії з її театральними видовищами, за-стольних піснях, іграх та розвагах молоді. Народні свята, зо-вні зв'язані у ті часи з святами офіційними, церковними, ніби творять інший світ, в якому відчужена від суспільства людина повертається в атмосферу безпосередніх чуттєвих контактів. Відбувається своєрідне й радикальне “олюднення” офіційного світу, вивільнення людини від зверхності й тиску релігійно-державних норм як регулятора поведінки й форми відчуження.

Це друге життя в народних масах будується як пародія на звичайне, як “світ навиворіт”, у якому все високе, офіційно освя-чене, духовне й ідеальне переводиться у знижено-матеріальну іпостась. У цьому житті проявляється народний погляд на сві-топорядок, відчуття відносності всього існуючого і можливість іншої, справедливої організації суспільства. У цьому світі жи-вуть за законами карнавальної свободи, позбавленої офіційної ієрархії, у ньому панує рівність і незалежність від умовностей, вивільнення від внутрішньої цензури. Характерними є вільність вислову і жесту, свідоме порушення етичних норм, етикету, фамільярні контакти, надмірність у вживанні напоїв і їжі, зосеред-ження уваги на матеріально-тілесних началах життя, що прояв-ляється у гротескно-гіперболічних формах. Людина утверджує свою чуттєву суть. Сатиричний елемент спрямований тут проти всього, що принижує людську гідність. У цій сміховій стихії на-явне блазнювання. Тут панує розкованість, вільний перехід іро-нії й жарту з об'єкта на суб'єкт, самопародіювання, універсаль-ність сміху. Сміх у різних фольклорних й розмовних формах: пародійні молитви, анекдоти, небилиці, мовні травестії, комічне перекручення імен, прізвищ, клятви, похвали, лайки. У світо-гляді народу живе поряд серйозне і комічне.

Історик української літератури академік Михайло Возняк наголошує, що творчість українських мандрівних дяків нагадує пісні середньовічних вагантів, лише писалась рідною мовою, а не латинською. Об'єднують їх комічні та бурлескні елементи. І тут важливо, як зауважує М. Возняк, “бачити ріжницю, бо коли комічний письменник приневолює сміятися над тим, що сміш-не в дійсності, бурлескний поет викликає у нас сміх, насміха-ючись над серйозними предметами. Обидва різняться тільки вибором тем і матеріалів: комік виставляє в смішній формі те,

що смішне само по собі, а бурлескний письменник перетворює все поважне в смішне. Комік дає природну фотографію, а бурлескний письменник робить карикатуру з якогось поважного, високого предмету" [1, 28-29].

Саме традиція бурлескної поезії, що межує з пародією, трагестією й відвертою сатирою, може, на наш погляд, вважатися предтечею романтичної іронії в українській духовній культурі. Через вертеп, інтермедію, різдвяні й великодні вірші червоною ниткою тягнеться бурлескна, жартівливо-гумористична і відверто сатирична тема. Мандрівні дяки та школярі, які випрошували милостиню й поживу, часто значно перебільшували картину своєї нужди, вигадували різні пригоди, щоб привернути увагу слухачів, викликати співчуття. "Щоб чимось новим здобути собі прихильність жертводавців, автори й декламатори віршів націоналізували епізоди біблійних оповідань про Різдво й Великдень, пародіювали їх і, пов'язуючи зі сучасним собі громадським життям, вносили сатиричний елемент", – пише М. Возняк [1, 257]. Пародіювали народною мовою церковні канти, інші елементи Служби Божої, як: "Упоминальне правило п'яницям", "От притчей пиворіза березовскаго чтеніє", "От посланія бахусового к пиворізам чтеніє", "Синаксар на пам'ять пияницям о ізобретеній горілки", сатирично-гумористичні легенди про свиню; про зустріч святого Пахомія з бісом та ін., а також у подібному тоні антифони, ірмоси, тропарі й кондаки, гумористичні звеличення шевця, вареників-мучеників, горілиці-мучениці, сатира на попа тощо. У томі "Українська література XVII ст." [5] знайдемо і низку "нищенських віршів" авторства Петра Поповича-Гученського, і влучні сатиричні вірші Данила Братковського, і оповіді про ченців, що волочаться "по шинках і по корчемних дворах" Климентія Зиновієва, а особливо вражає анонімне "Слово о збуреній пекла" [5, 364-374], де зображено змову Ада з Люцифером проти Ісуса Христа.

Сатиричними й гумористичними елементами насичені інтермедії, які оживляли шкільні драми на біблійні чи історичні сюжети. Та у них переважає швидше комедійний, розважальний елемент. Натомість пародійні твори становлять багату й плідну традицію, яка, без сумніву, прислужилася до утвердження романтичної іронії в українській культурі. М.Возняк пише, що "гумористична жилка українського народу, схильна до пародіювання, зазначилася в пародіюванні молитов, коляд

тощо” [1, 259]. Він наводить пародію дуже популярної донині колядки “Нова радість стала, яка не бувала”, яка ще не є сатирою, а скоріше сповнена доброго гумору:

“Нова рада стала,
що хліба не стало,
а ви тее, люде, знайте,
піріжечків нам давайте.
Як буде ще й книшик
і повная чара,
то скажемо: спаси, Боже,
сього дому господара” [1, 259].

Багато спроб висміювання серйозних речей, іронічних знущань і відвертої сатири знаходимо в судових книгах, актах, де на полях здібні до літературної творчості канцеляристи відверто іронізували над такими серйозними речами, як боротьба за віру, мову, навіть боротьба української нації за своє існування [1, 259]. Іронію підсилювала як ділова мова, так і серйозна форма, наприклад, у вигляді думи.

Особливо виразний вид бурлеску – різдвяні та великодні вірші. Той же М. Возняк наводить кілька видів насмішок – то автори іронізують з пастухів, які “так ся розгуляли, що аж сир з торбів порозкидали”, або “ревіли по-баранячому, по-волячому, то по-ведмежому”, аж старий Йосиф кинувся шукати палицю та виганяти їх, бо злякали Христа. Царям, які прийшли вітати дитя, Йосиф підносить “по кухлику варенухи, по каганцю сивухи”. Дошкульно висміяний Ірод:

“Він так злякався,
що й укалявся,
почувши ті слова,
побілів, як глина,
тече з рота слина.
а речі зовсім нема” [1, 262].

Чимало травестійних різдвяних та великодніх віршів, уміщених у томі “Українська література XVIII ст.” [6, 146-239], очевидно, не вичерпують теми, а подають яскраві приклади висміювання святих, біблійних історій та переказів. Часто у них звучать громадянські, злободенні мотиви української тогочасної дійсності, автори викривають блуд ченців, священників,

пияцтво, продажність, зажерливість старшини й чиновників. У трагедіях на Різдво, наприклад, Йосиф – це селянин, що загруз із кобилою у багні, споює горілкою тих, хто допомагає витягнути кобилу і лає їх за заповзятість, коли виривають у кобили хвіст. Селяни віддають останню сорочку повивати Ісуса, а в Ірода “коло очей позеленіло, під носом почорніло, мов у собаки під хвостом” [6, 152], і Бог прийшов, щоб “побити пику й морду, і очі виколоть бісам” [6, 154]. Чорт братався з Богом, гуляв з ним, а згодом споїв Адама, аж той загубив сорочку. Бог вигнав Адама і Єву з раю, звелів працювати, а Адамові дав нагайку, щоб наглядав за Євою. Христос же народився, щоб одягнути голих Єву й Адама [6, 155]. Біблійні святі у таких віршах п’ють-гуляють, наче прості селяни, до нестями веселиться й простий люд. Подібні до різдвяних і великодні вірші, часто відверто сороміцькі, і такі набирають форми снів – такого звичного прийому в часи романтизму. У подібних творах-снах досить помітний сильний національний мотив – тут і одяг, і їжа, і звичаї типово українські. Святі й нечиста сила п’ють-бенкетують, гулянка переноситься то на небеса, то на землю, все змішалось у п’яному чаді. Праведники гуляють у небі, а народ – на землі. Часто теми віршів-трагедій чи сатиричних не лише націоналізовані, а й локалізовані, у них виступають герої, подібні на реальних людей із конкретних місцевостей, як Буркун Змира – дяк із Красилівки на Чернігівщині [1, 271].

Досить численні сатиричні вірші з’явилися у 60-70-х рр. XVIII ст., де помітні часто зовсім неприховані випадки проти ченців, священиків, навіть відвертий цинізм, як у великодньому діалозі селян Жоврида й Онопрія. Вони грубо нарікають на піст, на здирицтво священика, який “то такі, то сякі видирає хурії”, а також:

“Загадує по тижням до церкви ходити
та ще рано і ввечір поклони бити.
А щоб старі і малі дощенцю говіли,
од п’ятниці до суботи нічого не їли.
А щоб люльки потягти, табаки понюхать, того не дай Боже,
та вже то він видумає, чого і негоже...” [1, 272].

Сюди належить і сатира на мешканців Слобожанщини, яка не стільки принижує степовиків, як вивищує пиху козацтва. Якими тільки епітетами та порівняннями не нагороджені сло-

божани – усілякі засоби виявляються гідними пихатого вольного стану, який не хоче ділитися своїми землями. Тут і “болотний мул”, і “жабатуха”, і “чайки в осоці”, і “жаби при болоті”, і “твар мемекає”, і “плем’я гаспідське”, яке “баба помелом звоює, кочергою”, тому вони годяться лише у наймити [1, 274-275]. Таким сатиричним випадом проти нових поселенців виражена станова боротьба в Україні, коли після ліквідації Січі розгорілися суперечки за землю. Козаки, що боронили українські землі від чужих ворогів, воюють зі своїми ж громадянами – у цьому гірка іронія долі.

Кількість сатиричних колядок та інших обрядових пісень значно зросла в часи закріпачення України і збільшення утисків. Наприклад, одна з колядок нарікає на заборону селянам виробництва горілки, від чого було менше шкоди, ніж від здириництва чиновників і правителів. Автор розпачає над долею України, яку занастало хабарництво й несправедливість суддів, панування вкрай зіпсованих і деградованих людей, навіть злочинців, які пробираються до влади підкупом та обманом. Їм потурає духовенство, яке

“Кадить, молитву дієт, маєт взор набожний,
а мислить, как би винєсть карман не порожний.
Одним глазом в паракліс умильно взираєт,
другим в блюдце, где деньги, бистро поглядаєт;
как у попа к серебру жар воспламенитєся,
ні кутьєю, ні ситою не утолитєся” [1, 276].

Чорне духовенство автор цієї колядки-сатири звинувачує у всіх гріхах – в обжиранні, пияцтві, розкошах, розпусті, здирицтві, позовах і оббріхуванні братії. “Від чорних риз почорніли ченці й у своїй середині”, – саркастично твердить анонімний автор, який і над собою іронізує. Він признається, що не є ні Картезієм, ні Вергілій, а селянин, який прийшов у місто вирішувати якусь справу, очікує, і пише з нудьги. Розмірковує, що:

“За сей пашквиль, а не сатиру,
наругательний всему міру,
іздателя висікти кнутом
в справедливість прочим піитом,
послі чрез ката предать огню” [1, 276].

Особливо багато дошкульної сатири й пародій з’являється

в Україні наприкінці XVIII ст. – автори іронізують над чернецтвом, у якого цариця відібрала монастирські мастки і тепер воно змушене заробляти на хліб, учитися працювати й навіть грамоти, бо досі не вміли і “Псалтир” читати; висміюють жадібних до грошей священиків, руки яких приростають до відібраного обманом у селянина скарбу тощо. М. Возняк згадує про численні сатиричні й бурлескні вірші, які розповсюджувалися усно, як казки й анекдоти про любовні пригоди ченців і дяків, а також про громадянську тему в сатиричній творчості, зокрема про намагання старшини потрапити всіма засобами у дворянство, чи скарги на управлінців-здиричників та неправедних суддів [1, 278-279].

Традиція сатиричної та бурлескної творчості як усної, так і писемної, в українській літературі досить багата й плідна. Вона становить цілий напрям – “низове бароко”, яке стало помітним явищем культури. Важко заперечити, що ця традиція впливає з усної народної творчості, яка була і політичною трибуною, публіцистикою, і філософією, і криком, плачем, стогоном пригнобленого народу. Водночас, цей народ умів не тільки плакати й стогнати, а й сміятися, знущатися над злом, дошкульно картати все аморальне, глумитися над здириниками й неситими глитаями. Здоровий народний гумор перекочував із травестій та бурлеску XVII – XVIII ст. у нову українську літературу – у байку, епіграму, оповідання, поему, оду чи драму.

Зокрема, авторитетний дослідник давньої української літератури Володимир Кречотень стверджує, що вже у XVII ст. знаходимо чимало різноманітних віршів “низького” стилю, які репрезентують низове бароко. Авторами такої, переважно “етикетної” поезії були студеї, мандрівні дяки, провінційні священики. Їх твори – переважно празникові (новорічні, різдвяні, великодні), віншувальні орації, панегірики, витримані у бурлескно-травестійному та пародійному тоні.

Особливим різновидом були гумористичні вірші. “Щоб розважити, розвеселити чи “повабити до слухання”, виявити свої ідейні й художні уподобання й нахили, ці поети полюбили вплітати в образну тканину духовних віршів, коляд, кантів розповіді про своє поневіряння”[3, 15]. Ці розповіді порушували “високу” тему, адже стиль “переключається на бурлескний реєстр”, коли декламатори у “Віршах на воскресіння Христове” починають “валяти дурня” й приплітають сюжети, мотиви й образи зі

шкільного й позашкільного побуту. При цьому застосовується типовий бароковий прийом контрасту “високого” й “низького”, аналогічний до перебивання “високої” драми “низькими” інтермедіями, чи пафосних пасажів церковної проповіді дотепними “прикладми”. Зокрема, у проповідь радить вставляти анекдоти, міфи, казки, байки та ін. фабули Антоній Радивилівський, який вважає, що це зробить церковну проповідь більш доступною й повчальнішою. Такі “вставки” часто є сатиричними, викривальними для “сильних світу цього”, оскільки засуджують їх меркантильне, блюзнірське ставлення до Бога [2, 173]. Критикуючи “світ цей облудний”, оповідання проповідника часто вільно творяться зі святими постатями: Ісус Христос, Богородиця і святі порівнюються з тваринами (у байках і казках), з персонажами поганської (античної) міфології, з історичними постатями і навіть зі звичайними людьми [2, 174]. Критика наявного зла ведеться з погляду низів суспільства, бідних та чесних людей, які несправедливість і неправедне життя владоможців засуджують з точки зору християнської моралі. Уже сам факт введення у християнську церковну проповідь критичного, сатиричного елемента свідчить про те, що у суспільній свідомості визріває критицизм і осуд неправедних дій правителів.

До середини XVIII ст. в українській духовній культурі утверджується поряд із розважальною література сатирична з серйозним соціальним змістом. До нашого часу збереглися досить серйозні сатирично-гумористичні оповідання-вірші XVIII ст., які відверто розвінчували здирицтво і обмеженість духівництва, дворянства, класові потуги козацької старшини. Найдошкульніше, як видно з попереднього викладу, висміювалися священники та ченці, особливо їх захланність, лінощі, пияцтво й розпушта. Це зумовлене насамперед тим, що церква стала “одержавленою”, цариця, відібравши єпископські маєтки, посадила усіх служителів на “казенний” хліб. Залежність від казни згубно вплинула як на поведінку церковних діячів, так і на авторитет церкви. Вони стали предметом відвертого кепкування, викриття й сатиричного бичування.

Серед численних гумористично-сатиричних творів найбільше віршів-ораций та віршів-травестій, які виголошувалися як жартівливі привітання зі святами християнського обрядового календаря. Більше, ніж це було у XVII ст., увага у таких віршах переключається на відтворення побуту, вони “фолькло-

ризуються". Розквіт бурлескно-травестійної творчості припадає на середину і другу половину XVIII ст., що безпосередньо пов'язується з формуванням романтичного світорозуміння.

Вірші-травестії синтезували народну стихію, що сягає карнавально-скомороших дійств середньовіччя. Вільне поводження зі святощами дозволяло пов'язувати картини "раю" і "пекла" з селянським побутом, біблійні герої наділялись земними людськими рисами: старий, кривий, нечупара, п'яниця, гульвіса тощо. Народна фантазія "обмирщила" ідеали святих, примусила їх працювати, пити, їсти, танцювати, займатись перелюбством тощо. Автори сатиричних творів переходять від критики часткових, окремих явищ до глибокої соціальної сатири, викриття суспільних вад, влади і церкви взагалі – неправедного суду, хабарництва, здирництва, знущання над людьми, неробства й розпусти ченців:

“Тепер як хто з патроном да деньг довольно,
тому убить, і грабить, і розбивать вольно...
Ні одного не сищеш малого куточка,
Чтоб где лиха не була великая бочка!” [6, 193-194].

І все ж із вказаних вище причин, з якими пов'язані зміни у ставленні суспільства до церкви, чітко помітне різке збільшення кількості сатирично-гумористичних творів проти служителів культу. Тільки розкованість мислення людини кінця XVIII ст., яка зумовила індивідуальне ставлення до інституту церкви і до її служителів, спричинила появу таких творів, як "Плач київських монахів", датований 1786 роком. Анонімний автор, змальовуючи реакцію ченців Лаври на царський указ про секуляризацію маєтків, демонструє, як кожен персонаж дбає насамперед про власні земні інтереси і блага, але аж ніяк про потойбічне спасіння. Автор сатири неначе привідкриває завісу уявного благочестя чорного духівництва, для якого найважливішим є сите, паразитичне існування і привілеї. Сатирично-гумористичні "Вірша про Кирика", оповідання "Отець Негребецький", "Замисл на попа" Івана Некрашевича та інші твори такого виду висміюють вдавану релігійність білого духівництва, яке у своїй основі є шахраями, здирниками, лицемірами, для яких на першому місці – гроші. Можна сказати, що основним стилем цієї доби було поєднання серйозності з комізмом і бурлеском, що відображало двоякий світ – світ офі-

ційний, пропагований владою й церквою, і світ справжній, прихований під маскою офіційності, іронічний і саркастичний.

Література

1. Возняк Михайло. Історія української літератури. – У 2-х кн. – Кн. 2. – Львів: Світ, 1994. – 558 с.
2. Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського. – К.: Наукова думка, 1983. – 406 с.
3. Крекотень В.І. Українська книжна поезія середини XVII ст. // Українська поезія. Середина XVII ст. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 5-23.
4. Нога Геннадій. Звичаї тієї у давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII – XVIII ст.). – К.: Стилос, 2001. – 187 с.
5. Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – 605с.
6. Українська література XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 694 с.